

Halina Bartwicka

Zbrodnia katyńska w sowieckiej encyklopedii
(o językowych środkach fałszu i manipulacji)

Zbrodnia katyńska to dla Polaków bardzo ważny i bolesny temat. Wywołuje zrozumiałe emocje także dlatego, że wciąż nie doczekaliśmy się w pełni rzetelnej jej interpretacji i oceny ze strony tych, którzy winni są nam moralnego zadośćuczynienia. Na temat tego tragicznego wydarzenia historycznego istnieje bogata literatura naukowa i wspomnieniowa. O Katyń piszą historycy, politolodzy, przedstawiciele organizacji społecznych, zabiegających o oddanie należytego hołdu tym, którzy tam zginęli. Zabierają głos także członkowie rodzin ofiar pomordowanych. Do tych wypowiedzi warto – moim zdaniem – dorzucić kilka uwag na temat językowych sposobów podawania informacji o zbrodni katyńskiej w dziełach encyklopedycznych.

Analizę tego problemu przedstawię na podstawie rosyjskich (sowieckich) opracowań encyklopedycznych, przede wszystkim dawnych, w których manipulacja była ważnym instrumentem przekazywania informacji, ale także nowych, wydanych już po zmianach politycznych i społecznych w dawnym Związku Radzieckim, kilkanaście lat po pierestrojce.

Biorąc do ręki encyklopedię czy opracowania pokrewne, czytelnik spodziewa się, że uzyska rzetelną wiedzę o danym wydarzeniu, fakcie historycznym, zjawisku, postaci czy pojęciu. Wiadomo bowiem, że podstawową funkcją encyklopedii jest informowanie. Nie trzeba dodawać, że od takich opracowań oczekuje się danych wyłącznie prawdziwych¹. Ponadto wiadomo, że dzieła encyklopedyczne nie tylko przekazują informacje, lecz w określonym stopniu kształtują poglądy czytelników. Tak więc nie bez znacze-

¹ Przed wielu laty kataloński duchowny i filozof Ramon Llull uznał encyklopedie za narzędzia poszukiwania prawdy. Zob. *Britannica* – edycja polska, Wydawnictwo Kurpisz, t. 11, Poznań 1999, s. 34.

nia w procesie tworzenia encyklopedii pozostają przekonania i postawy jej autorów, które oddziałują na profil i wymowę dzieła. Znanym faktem jest, że na kształt encyklopedii wydawanych na Zachodzie wielki wpływ miało chrześcijaństwo, w krajach arabskich punktem odniesienia był i pozostaje islam, encyklopedie radzieckie pisane były z pozycji marksistowsko-leninowskiej. Dzieła encyklopedyczne w mniejszym czy większym stopniu oddziaływały na świadomość odbiorców. Publikacje informacyjne bowiem na ogół tworzone są jako odpowiedź na określone zapotrzebowanie społeczne, starają się zaspokajać wymagania użytkowników i – co oczywiste – realizować założenia edukacyjne ich twórców. Niezależnie jednak od nastawienia autorów dzieła winno ono być książką miarodajną, dobrze udokumentowaną, bezstronną.

Założenia takie nie zawsze były spełniane. W ciągu wieków bywało, że encyklopedie oskarżano o stronniczość. Z drugiej zaś strony nieczęsto zapewne zdarza się, by tekst przedstawiony w encyklopedii był całkowicie fałszywy, by prezentował zgoła nieprawdziwe fakty. Takim tekstem jest artykuł hasłowy *катынский расстрел* (zbrodnia katyńska) w *Wielkiej encyklopedii sowieckiej*, wydanej w latach 1950-1958². Zawiera on informację jednoznacznie wartościującą. Treść i styl tego hasła mają jawnie manipulatorski charakter. Warto podkreślić, że do wyróżników manipulacji należy „ukrywanie lub kamuflowanie (maskowanie) samego działania, jego rzeczywistego charakteru i jego środków; a także własnego sprawstwa” (Karwat 2001b: 19). Sposób, w jaki przedstawiono w przywoływanej tu encyklopedii zbrodnię katyńską, świadczy o szczególnie perfidnym działaniu autorów. Artykuł hasłowy napisany jest językiem odbiegającym od kanonu opracowań encyklopedycznych. To typowo propagandowa informacja, w której o wyborze środków decydowała przede wszystkim tematyka i intencje nadawcy zmierzające do uwypuklenia swego stanowiska (szerzej na ten temat zob. Kamińska-Szmaj: 1994, zwłaszcza rozdział III).

Artykuł pod hasłem *Катынь* (Katyń) to tekst bardzo emocjonalny, jego forma w żaden sposób nie jest maskowana pozorami neutralności, powściągliwości, bezstronności. Intencją nadawcy jest takie sterowanie odbiorem społecznym, by wyeliminować własną odpowiedzialność moralną za opisywany czyn i skierować ją na innych, czyli by wpoić opinii międzynarodowej przeświadczenie, że Rosja z prezentowanym wydarzeniem nie ma nic wspólnego.

² Б.А. Введенский (гл. ред.), *Большая Советская Энциклопедия*, изд. 2, Москва 1950-1958.

Omawiany artykuł hasłowy przepełniony jest negatywnymi, bardzo wyrazistymi określeniami, ich nagromadzenie miało podkreślić krytyczny stosunek strony rosyjskiej do opisywanej zbrodni, rzekomo dokonanej przez Niemców: *вероломное нападение* (zdradziecki napad), *кровавая махинация гитлеровских палачей* (krwawa machinacja hitlerowskich oprawców), *гнусное преступление гитлеровских убийц* (nikczemne przestępstwo hitlerowskich zabójców), *катынская провокация* (provokacja katuńska), *провокационные измышления* (provokacyjne wymysły), *зверски убитые* (bestialsko zabici), uzupełnia szereg tych emocjonalnych środków podniosłe, górnolotne słowo *злодеяние* (zbrodnia, mord). Autorzy analizowanego artykułu hasłowego przyjęli też sprawny sposób skalowania Polaków, czyli tych, którzy są ofiarą tej wstrząsającej zbrodni. Dążenie Polski do wyjaśnienia zbrodni nazwano w sposób nie tylko arogancki, lecz także ironiczny, przy okazji dodając informację o tym, że hitlerowcy powiązali sprawę wyjaśnienia zbrodni z okresem, kiedy wznowiono sprawę pretensji polskiego rządu emigracyjnego do odzyskania ziem na Zachodniej Ukrainie i Zachodniej Białorusi. Z lekceważeniem napisano o polskim rządzie, używając cudzysłowu w funkcji modalizatora: *эмигрантское „правительство”* („rząd” emigracyjny). W ten sposób chciano podkreślić, że rząd taki nie jest autentyczny, nie ma potrzeby się z nim liczyć. W cudzysłow o takiej samej funkcji ujęto też słowo *„доказательство”* („dowód”), nadając mu wyraźnie ironiczny charakter: *Американские империалисты в конце 1951 возбудили вопрос о катынском преступлении, выразив желание получить какие-то „доказательства” относительно убийства военнопленных польских офицеров* (Amerykańscy imperialiści w końcu 1951 podnieśli sprawę zbrodni katuńskiej, pragnąc uzyskać jakieś „dowody” w sprawie zabójstwa polskich oficerów – jeńców wojennych). Swoją wymowę ma tu również słowo *какие-то* (jakieś), użyto je, by podać w wątpliwość istnienie dowodów zbrodni, by zaznaczyć, że to, o czym mowa, nie istnieje. Ironia w takim sformułowaniu jest aż nadto widoczna.

Ważną rolę w konstrukcji całego tekstu pełni pole semantyczne obejmujące wyrazy, które winny odpowiednio przekazać tonację oburzenia, potępienia opisywanej zbrodni: *злодеяния, палачи, преступники, умирщвление, клевета, провокация, измышления* (zbrodnie, oprawcy, przestępca, uśmiercenie, oszczerstwo, prowokacja, wymysły) oraz przymiotniki oceniające: *вероломный, гнусный, зверский, злодейский, коварный, наглый, преступный* (zdradziecki, nikczemny, bestialski, bezecny, perfidny, bezczelny, przestępczy). Nagromadzenie negatywnych określeń

miało odpowiednio naświetlić wydarzenie, spowodować pewne napięcie przy odbiorze danej informacji, jednak przede wszystkim przez stworzenie mistyfikacji winno ukryć prawdę, umożliwić asekurację i skierować oskarżenie przeciwko Niemcom. Takie cechy tekstu są charakterystyczne dla wypowiedzi publicystycznych, natomiast rażą w opracowaniach informacyjnych. Nie może zyskać dobrej oceny encyklopedia, w której ma miejsce przekłamanie czy wręcz dezinformacja, nastawiona na realizację własnego nikczemnego celu.

Opisany powyżej sposób przedstawiania faktów w opracowaniach informacyjnych dotyczy odległego czasu, który cechował szczególnie rodzaj ideologizacji. Współczesne wydawnictwa prezentują inny styl pisania haseł przedmiotowych. Jednak tzw. temat katyński wciąż stanowi problem dla autorów rosyjskich. W celu porównania warto przeanalizować zawartość hasła *Katyń* w jednym z najnowszych rosyjskich wydawnictw informacyjnych, czyli w *Nowym słowniku encyklopedycznym* wydanym w 2002 r.³ Na uwagę zasługuje powściągliwe potraktowanie omawianego problemu. Czytelnik zainteresowany tematyką drugiej wojny światowej, pragnący uzyskać rzetelną informację o jednym z najbardziej bulwersujących faktów tego okresu, po zapoznaniu się z treścią artykułu pod hasłem *Катынь* (Katyń) w dalszym ciągu będzie miał na ten temat wiedzę nader powierzchowną, przy czym podaną w taki sposób, że zacierają się proporcje co do znaczenia samego zdarzenia oraz udziału w nim Rosjan i Niemców.

Cały artykuł (notabene bardzo krótki) napisany jest językiem neutralnym, brak w nim wyrazów wartościujących, emocjonalnych, co jest zgodne z normą tego rodzaju tekstów. Jednak określona organizacja tekstu może mieć ważne znaczenie socjotechniczne. Tak więc osobliwym zabiegiem stylistycznym jest odpowiednia kompozycja tekstu, rozstawienie w nim akcentów logicznych. Pod hasłem *Катынь* (Katyń), po szczegółowych danych dotyczących lokalizacji opisywanej miejscowości, na pierwszym miejscu została podana informacja o ofiarach represji wśród obywateli radzieckich w latach trzydziestych XX wieku: *место массового захоронения советских граждан – жертв необоснованных репрессий* (miejsce masowych grobów obywateli radzieckich – ofiar nieuzasadnionych represji). Następnie umieszczono informację o straceniu przez NKWD ponad 14 tysięcy polskich oficerów internowanych na terenie ZSRR, zaś w końcowej części notatki jest informacja o masowych rozstrzelaniach

³ *Новый энциклопедический словарь*, Москва 2002.

dokonywanych przez niemieckich okupantów w czasie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej (*Расстрелы на территории Катыни проводились также германскими оккупантами во время Великой Отечественной войны*). Jak łatwo zauważyć, autorzy nie oddziałują na czytelnika za pomocą wyrazistego słownictwa oceniającego. Wystarczająco ważną rolę stylistyczną pełni samo rozmieszczenie poszczególnych części informacji i zapewnienie płynnego ich połączenia w równoważną całość. Istotną rolę w realizacji takiego zabiegu stylistycznego pełni – moim zdaniem – słowo *также* (także), a więc w Katyniu były rozstrzeliwane ofiary represji z lat trzydziestych, miała tam miejsce likwidacja przez organy NKWD polskich oficerów, masowych rozstrzeliwań dokonywali **także** niemieccy okupanci. Wszystkie dane przytoczono w jednym ciągu, równocześnie, w takiej samej formie, obojętnej emocjonalnie. Zatem informacja o tragedii polskich oficerów została wtopiona w tekst mówiący o różnych zbrodniach, w ten sposób odpowiedzialność za nią została rozproszona lub co najmniej złagodzona. Takie działanie komunikatem tekstowym ma również charakter manipulacyjny.

Wydanie obydwu omawianych wyżej opracowań encyklopedycznych dzieli pół wieku. Łatwo zauważyć, że język tych książek jest zdecydowanie różny. We współczesnym słowniku narzędzie opisu jest odpowiednie do gatunku tekstu, jednak informacja w nim zawarta nie może w pełni satysfakcjonować. Jak się więc okazuje, problem właściwego informowania o zbrodni katyńskiej w rosyjskich wydawnictwach słownikowych wciąż pozostaje otwarty.

Bibliografia

- Введенский Б.А. (гл. ред.), 1950-1958: *Большая Советская Энциклопедия*, изд. 2, Москва.
- Новый энциклопедический словарь*, 2002: Москва.
- Britannica* – edycja polska, 1999: Wydawnictwo Kurpisz, t. 11, Poznań.
- Bralczyk J., 1986: *O rytuale propagandowym*, „Zeszyty Prasoznawcze”, nr 2.
- Kamińska-Szmaj I., 1994: *Judzi, zohydzka, ze czci odziera. Język propagandy politycznej w prasie 1919-1923*, Wrocław.
- Karwat M., 2001a: *O perfidii*, Warszawa.
- Karwat M., 2001b: *Sztuka manipulacji politycznej*, Toruń.
- Urbańczyk S., 2000: *Słowniki i encyklopedie. Ich rodzaje i użyteczność*, wyd. 4, Kraków.

**Katyn Massacre according to the Soviet Encyclopaedia
(about linguistic means of deceit and manipulation)**

Summary

The entry *катынский расстрел* (Katyn massacre) in the Great Soviet Encyclopaedia (1950-1958) differs from the cannon of encyclopaedic texts. First of all, it contains false information, and its style is overtly manipulative. The accumulation of emotionally coloured words (untypical of an encyclopaedia) is striking. These verbal choices were dictated by the author's intentions, aimed at shaping public opinion in order to eliminate his own moral responsibility for the described event. Modern Russian encyclopaedic publications have different style of writing entries. In a dictionary published in 2002 the style of description is, as a matter of fact, appropriate for the genre of encyclopaedic works, however the composition of the text makes it lose its clarity and prevents it from revealing the whole truth. In such a scenario the written message becomes once more a tool for manipulation.

Halina Bartwicka, dr hab. nauk humanistycznych, prof. nadzw. Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, kierownik Zakładu Lingwistyki Stosowanej. Zainteresowania naukowe: język potoczny, semantyka leksykalna, leksykografia dwujęzyczna, teoria przekładu. Najważniejsze publikacje: *Rosyjski język potoczny. Słownictwo*, Bydgoszcz 2000; *Konfrontacja przekładowa języka polskiego i rosyjskiego. Grafemowe porządkowanie danych*, Łódź 2005; *Ze studiów konfrontatywno-przekładowych nad językiem polskim i rosyjskim*, Warszawa 2006; we współautorstwie: J. Wawrzyńczyk (red. naczelny): *Wielki słownik rosyjsko-polski z kluczem polsko-rosyjskim*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004; J. Wawrzyńczyk (red. naczelny): *Wielki słownik polsko-rosyjski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.